

Υ

Δ

Ω

Ρ

ΠΗΓΑΙΟΝ

Σε κατασκευές των μινωικών χρόνων που σχετίζονται με την εκμετάλλευση του πηγαίου νερού, εντοπίστηκαν ευρήματα τα οποία υποδηλώνουν ότι, έστω και περιστασιακά, αυτές χρησιμοποιούνταν ως χώροι απόθεσης προσφορών ή και διεξαγωγής τελετουργικών δρώμενων. Καθώς τα υπόγεια νερά αποτελούν μεταβατικούς «τόπους» ανάμεσα στον Πάνω και τον Κάτω Κόσμο, οι προσφορές και οι τελετουργικές αποθέσεις στο εσωτερικό τους ίσως σχετίζονται με τη λεγόμενη «χθόνια» λατρεία.

—Τελετουργικές αποθέσεις σε τεχνητές πηγές νερού

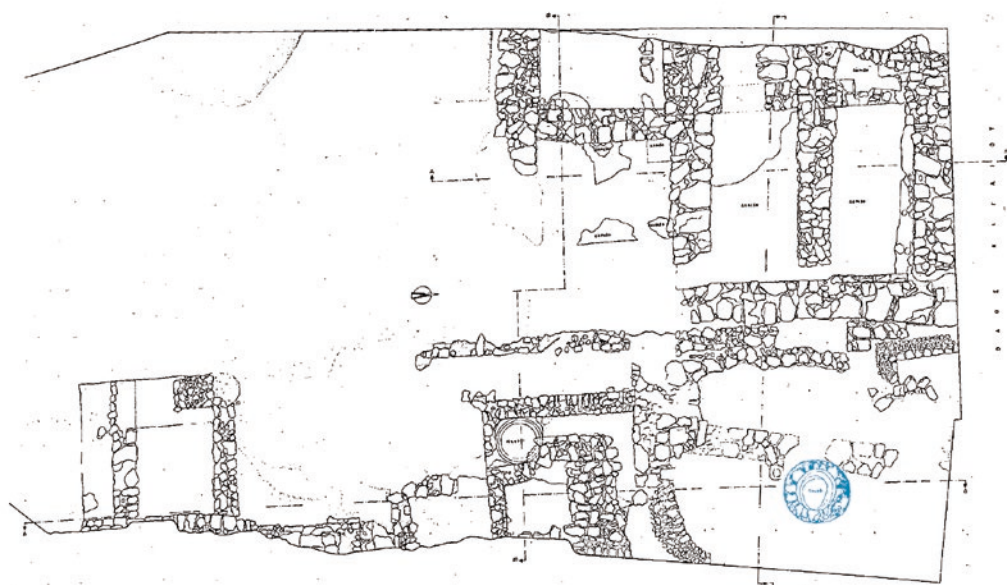

01
Το Δωμάτιο της Πηγής
στην Κνωσό (Evans
1928, εικ. 61).

02
Πόρος Ηρακλείου,
οικόπεδο
Ψυχογιουδάκη:
κωδωνόσχημα ειδώλια
από το λαξευτό κτιστό
φρέαρ (Δημοπούλου–
Ρεθεμιωτάκη 1993,
πίν. 141 γ).

03
Πόρος Ηρακλείου,
οικόπεδο
Ψυχογιουδάκη: κάτω
δεξιά (με μπλε χρώμα),
το λαξευτό κτιστό
φρέαρ (Δημοπούλου–
Ρεθεμιωτάκη 1993,
σχ. 5).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ

Αρχαιολόγος

Μνήμης χάριν
Νικολάου Αρ. Παπαδάκη

ΟΙ ΠΕΡΕΣ, ΜΑΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΕΣ ΙΔΙ-
ότητες που αποδίδονται στο νερό, και κατ' επέ-
κταση στους κάθε λογής φυσικούς και τεχνητούς
υποδοχείς του, απασχολούν τους ερευνητές, ως
φαινόμενο οικουμενικό, για περισσότερο από
δύο αιώνες¹. Άφθονες γραπτές και προφορικές
παραδόσεις, από κάθε γωνιά της γης², μαρτυ-
ρούν ότι οι κατασκευές που έχουν σχέση με το
νερό προστατεύονται, σχεδόν πάντοτε, από νε-
ράιδες, ξωτικά και άλλα μυθικά όντα. Την ίδια
στιγμή, από τη μια δίνουν ζωή, εκπληρώνουν
επιθυμίες, θεραπεύουν ασθένειες και προβλέ-
πουν το μέλλον, ενώ από την άλλη οδηγούν στο
θάνατο και ενεργοποιούν κατάρες, αποτελώντας
παράλληλα κατοικία για τις χαμένες ψυχές και
τους καταχθόνιους δαίμονες³. Από τα ύδατα
της Στυγός και το *καλλίχορον φρέαρ*⁴, όπου λέ-
γεται ότι ξαπόστασε η Δήμητρα κατά την ανα-
ζήτηση της χαμένης της Κόρης, έως τους μύ-
θους και τις λαϊκές παραδόσεις των νεότερων
χρόνων⁵, τα υπόγεια νερά αποτελούν μεταβα-
τικούς «τόπους» ανάμεσα στον Πάνω και τον
Κάτω Κόσμο⁶.

Η απόθεση προσφορών στο εσωτερικό κατα-
σκευών που σχετίζονται με την εκμετάλλευση
του πηγαίου νερού έχει απασχολήσει ελάχιστα
τη Μινωική Αρχαιολογία, καθώς τα μέχρι στιγ-

μής γνωστά ανασκαφικά δεδομένα δεν επαρ-
κούν για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του
θέματος. Στη βιβλιογραφία, ωστόσο, γίνεται λό-
γος για «ιερά τρεχούμενου νερού» (*sanctuaries
of fresh water*)⁷, «ιερά πηγών» (*spring sanctuar-
ies*)⁸, «ιερά πηγάδια» (*sacred wells*)⁹ και «πηγά-
δια–αποθέτες»¹⁰.

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται κατασκευ-
ές των μινωικών χρόνων που σχετίζονται με την
εκμετάλλευση του πηγαίου νερού, ενώ παράλ-
ληλα, όπως δείχνουν τα ευρήματα που εντοπί-
στηκαν στο εσωτερικό τους, φαίνεται πως, του-
λάχιστον περιστασιακά, αποτελούσαν χώρους
απόθεσης προσφορών ή και διεξαγωγής τελε-
τουργικών δρώμενων. Στόχος μας η ανάδειξη
του θέματος και κυρίως η μελλοντική διερεύ-
νησή του.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις μέχρι σήμερα γνω-
στές πληροφορίες, φαίνεται πως από τις πρωι-
μότερες κατασκευές του είδους είναι το λαξευ-
τό φρέαρ με κτιστό στόμιο, που ανασκάφηκε
στο οικόπεδο Ψυχογιουδάκη στον Πόρο Ηρα-
κλείου, επίνειο της μινωικής Κνωσού. Το φρέ-
αρ είχε βάθος πέντε μέτρα και χρησιμοποιήθηκε
ως αποθέτης κατά τη ΜΜ ΙΑ περίοδο. Στο εσω-
τερικό του βρέθηκαν εξαιρετικής ποιότητας κε-
ραμική, με χαρακτηριστικά δείγματα «πρώιμης

04

πολυχρωμίας», τμήματα από «κωδωνόσχημα»
ειδώλια και ειδώλια ζώων, κεφαλή από πήλι-
νο γυναικείο ειδώλιο, ζεύγη από κέρατα αιγά-
γρων, κέρατα ταύρου και οστά ζώων¹¹. Τα συ-
γκεκριμένα ευρήματα συνιστούν, σύμφωνα με
την ανασκαφέα, ένα σύνολο λατρευτικού–τελε-
τουργικού χαρακτήρα που ίσως σχετίζεται με το
κυνήγι¹². Η μελέτη, όμως, του οστεολογικού υλι-
κού αποκάλυψε την παρουσία κυρίως εξημερω-
μένων ειδών και ειδικότερα αιγοπροβάτων σε
ποσοστό 60%, χοίρων σε ποσοστό 20% και βοο-
ειδών σε ποσοστό 15%¹³. Μόλις το 5% ανήκει σε
αιγάγρους και αγριόχοιρους, ενώ τα κέρατα του
ταύρου, που προέρχονται από μη εξημερωμέ-
νο ζώο (*bos primigenius*), φέρουν σημάδια προ-
σεκτικής απότμησης στη βάση τους, όμοια στο
σχήμα τομής με αυτά από την Οικία των Θυσι-
ασμένων Βοδιών στην Κνωσό¹⁴. Το γεγονός,
ωστόσο, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του οστεο-
λογικού υλικού αντιστοιχεί σε εξημερωμένα είδη
δεν αποδυναμώνει τον πιθανό τελετουργικό χα-
ρακτήρα του ευρήματος.

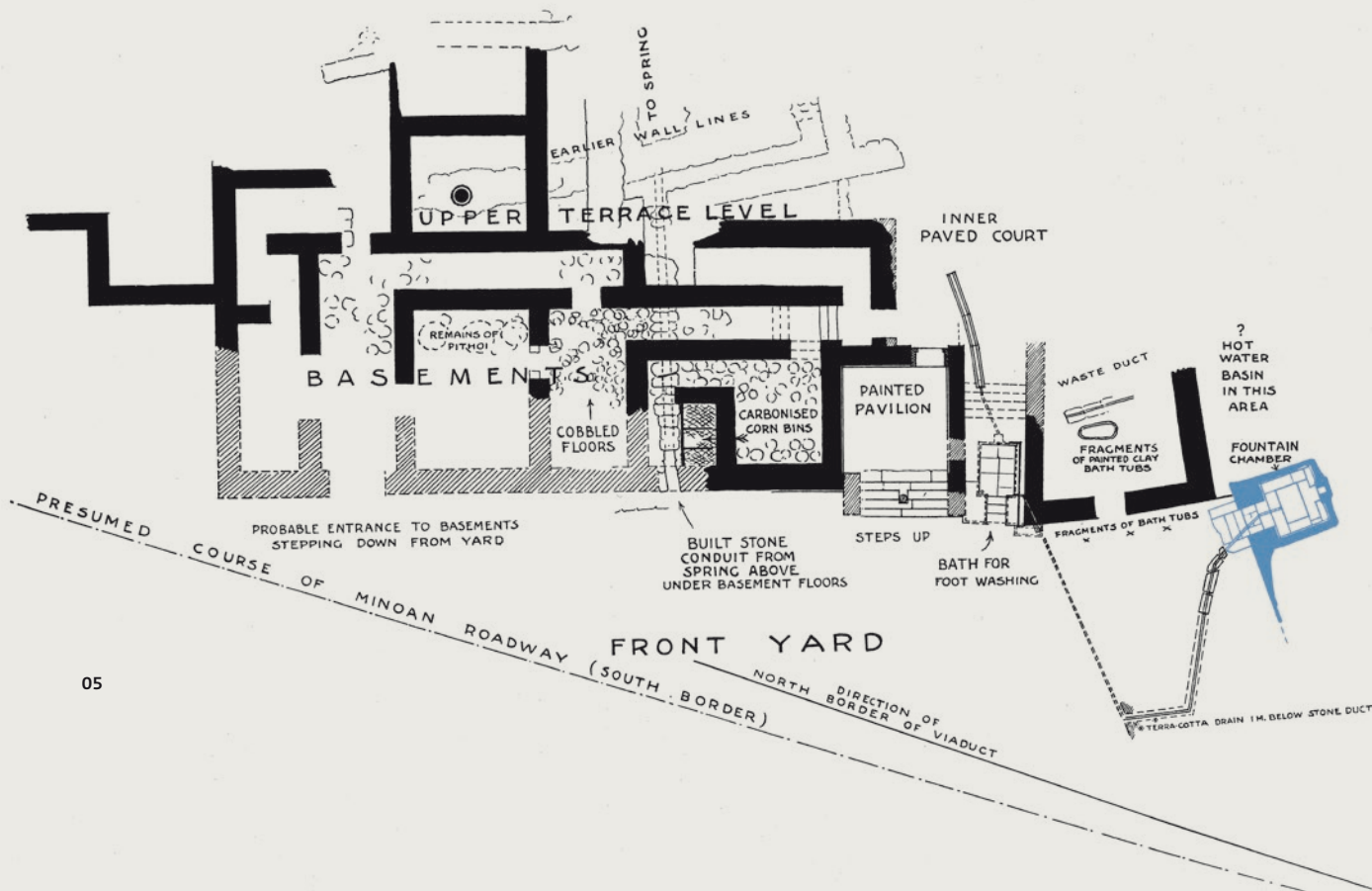
Ενδεικτικές της σχέσης των κατασκευών για
την εκμετάλλευση του πηγαίου νερού με τη χθό-
νια λατρεία είναι οι τελετουργικές αποθέσεις στο
κτιστό κυκλικό φρέαρ της Ανατολικής Πτέρυ-
γας του ανακτόρου της Ζάκρου, γνωστό και ως

«ιερό πηγάδι»¹⁵. Το τελευταίο είχε κατασκευ-
αστεί κατά τους νεοανακτορικούς χρόνους στο
εσωτερικό ορθογώνιου περιφράγματος¹⁶ και
ήταν προσιτό με δύο βαθμίδες καθόδου οι οποί-
ες, συστρεφόμενες νότια, οδηγούσαν σε έξι ακό-
μη που κατέληγαν στο επίπεδο άντλησης του νε-
ρού¹⁷. Το δωμάτιο του φρέατος (Δωμάτιο ΧΛΙ)
είχε είσοδο στη νοτιοανατολική γωνία της Κε-
ντρικής Αυλής¹⁸. Λόγω του αναβλύζοντος ύδα-
τος διατηρήθηκαν σε σχετικά καλή κατάσταση
τμήματα ξύλινου αντλητικού μηχανισμού που
είχε στερεωθεί στον νότιο τοίχο του δωματίου
και στον πεσσό του θωρακίου της κλίμακας¹⁹.
Από την επίχωση του δωματίου συλλέχθηκαν
θραύσματα από τριποδικές τράπεζες προσφο-
ρών με γραπτή διακόσμηση και πήλινο ζώδιο
μαζί με τμήματα από παχύ δάπεδο χαλικάσβε-
στου, τα οποία ίσως είχαν καταπέσει από δωμά-
τιο στον όροφο, όπου πιθανόν διεξάγονταν τε-
λετουργίες²⁰.

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, «σημαντική δια-
πίστωση» εγένετο κατά τον καθαρισμό του φρέ-
ατος: κατά την τελικήν φάσιν του ανακτόρου —
ίσως κατά τις ημέρας κατά τις οποίες κατέστη
αισθητός ο επερχόμενος κίνδυνος καταστρο-
φής— εγένοντο πολυάριθμοι προσφοραί προς
την θεότητα, ριφθείσαι εντός αυτού. Πολλά λεί-

04

Η δεξαμενή στο νότιο
τμήμα της αγρέπαυλης
στον Πύργο Μύρτου.
Φωτ.: Jeremy Rutter
(Dartmouth College,
Classics Department).

05

05

Κνωσός: Κάτοψη του Ξενώνα (Καραβάν Σεράι). Κάτω δεξιά (με μπλε χρώμα), το Δωμάτιο της Πηγής (Evans 1928, εικ. 48).

06

Κνωσός: Υπομινωικό ομοίωμα οικίσκου από το Δωμάτιο της Πηγής. Στο εσωτερικό του ειδώλιο «θεάς με υψωμένα χέρια» (Evans 1928, εικ. 63).

07

Κνωσός: Κάτοψη του Δωματίου της Πηγής (Evans 1928, εικ. 60).

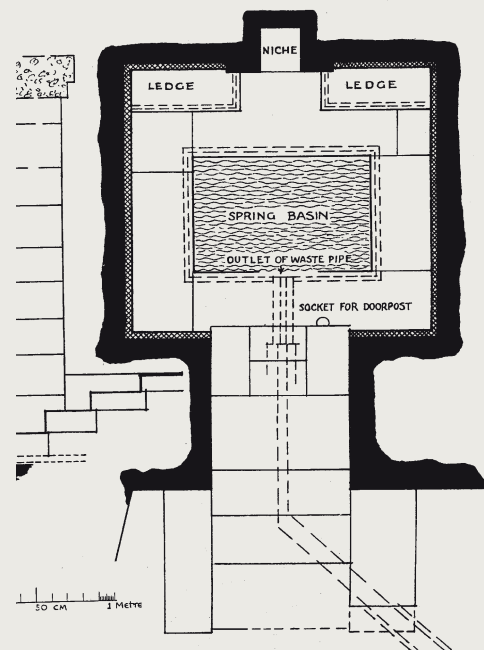
ψανα των προσφορών τούτων ανεκαλύφθησαν εντός κυπέλλων και λοπαδίων κοινού τύπου. Εν κύπελλον περιείχε ελαίας και πολλαί άλλαι ελαίαι συνελέγησαν εντός του φρέατος μετ' άλλων κυπέλλων [...] Περισυνελέγησαν επίσης πυρήνες εκρωγών σταφυλών και κλαδίσκοι θάμνων, ίσως αρωματικών φυτών και κλημάτων, ασφαλώς και ταύτα προερχόμενα εκ προσφορών εις την θεότητα προς εξίλασμόν της»²¹. Επιπλέον, η πρόσφατη μελέτη της κεραμικής απέδειξε ότι το φρέαρ περιείχε πολυάριθμα θραύσματα από αγγεία πόσης, όπως άωτα κωνικά κύπελλα, κύπελλα με κάθετα τοιχώματα, κύπελλα τύπου *tumbler*, ημισφαιρικούς κυάθους και λοπάδια, καθώς επίσης αρκετά αγγεία μέσου μεγέθους, όπως αμφορείς, ραμφόστομες και τριφυλλόσχημες πρόχους, σκύφους, χύτρες, λεκανίδες και καρποδόχες²².

Φαίνεται, πράγματι, ότι οι προσφορές στο βάθος του ανακτορικού πηγαδιού σχετίζονται με τις ύστατες προσπάθειες των κατοίκων της Ζάκρου να κατευνάσουν τη μανία της Μητέρας-Γης²³. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ανάμεσα στις οικείες προς τους Μινωίτες προσφορές ξεχωρί-

ζει ένα σχετικά σπάνιο και προπάντων ξένο για τον τόπο υλικό, που δεν είναι άλλο από την ελαφρόπετρα²⁴. Όπως είναι γνωστό, πολλοί ερευνητές έχουν προσπαθήσει να ερμηνεύσουν την παρουσία της σε ανασκαφικά σύνολα που έπονται χρονολογικά της ηφαιστειακής έκρηξης στη Θήρα, ως αποτέλεσμα της δευτερογενούς χρήσης της από τους ντόπιους πληθυσμούς²⁵. Η παρουσία της στο συγκεκριμένο αρχαιολογικό περιβάλλον, όπως και σε άλλες περιπτώσεις τελετουργικών «συμφραζομένων», με χαρακτηριστικότερη τον αποθέτη θεμελίωσης στο Ιερό των Διπλών Πελέκων στο Μέγαρο Νίρου²⁶, μαρτυρεί ότι το συγκεκριμένο υλικό έφτασε στην Κρήτη πριν από την οριστική καταστροφή των μινωικών κέντρων²⁷. Η αφιέρωσή της στο εσωτερικό του υπό συζήτηση πηγαδιού στη Ζάκρο, προφανώς για τον κατευνασμό των «χθόνιων» δυνάμεων, τη συνδέει λειτουργικά με αυτές²⁸. Μάλιστα, το χρονικό διάστημα μεταξύ της πρώτης εμφάνισής της και της χρήσης της σε τελετουργίες ανάθεσης εκτιμάται σε ένα διάστημα λίγων μηνών ή έστω χρόνων που, σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα, «δεν είναι τόσο μεγάλο ώστε η “παβλοφική»

06

07

08

Πήλινο ομοίωμα χορού, από γυναίκες χορεύτριες σε κυκλική διάταξη. Βρέθηκε στο Παλαίκαστρο. Μετανακτορική περίοδος, 1350–1300 π.Χ. (Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη 2005, σ. 183).

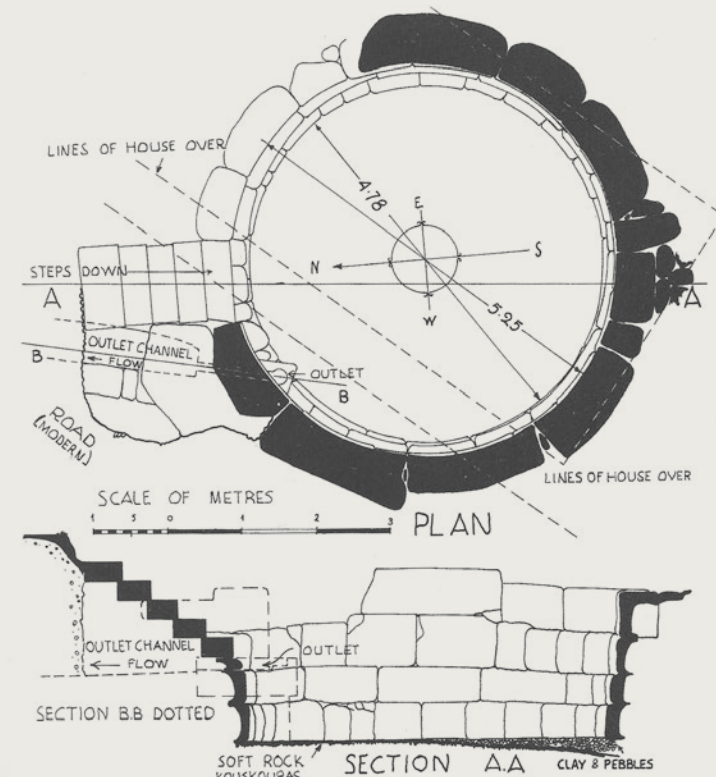
τύπου» σύνδεση μεταξύ καταστροφικού γεγονότος και εμφάνισης του υλικού να αδρανοποιηθεί, ούτε τόσο μικρό ώστε να εμποδίσει την παγίωσή της και την επακόλουθη μετάφρασή της σε μία οργανωμένη τελετουργική πράξη»²⁹.

Παραμένοντας στη Ζάκρο, αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά και στις τελετουργικές αποθέσεις που εντοπίστηκαν στη λεγόμενη Τυκτή Κρήνη, η οποία βρίσκεται στο θεμέλιο Δωμάτιο LXX του ανακτόρου, ακριβώς κάτω από την κλίμακα των λεγόμενων Βασιλικών Διαμερισμάτων³⁰. Το συγκεκριμένο δωμάτιο φαίνεται ότι αποτελούσε τον κύριο θάλαμο συγκέντρωσης πηγαίου ύδατος που αναβλύζει άφθονο έως σήμερα³¹. Ο Θάλαμος της Πηγής επικοινωνούσε με υπόγειο διάδρομο (Χώρος XXXVIII), ο οποίος περνούσε κάτω από το δάπεδο της Αίθουσας της Δεξαμενής και κατά μήκος του νότιου τοίχου της³². Το ανώτερο μέρος των τοίχων του θαλάμου της κρήνης ήταν επιμελώς κατασκευασμένο με λαξευτούς πωρόλιθους, κάτω από τους οποίους εξέιχε κρηπίδα πλευράς 0,60 μ. που περιόριζε τις διαστάσεις του χώρου αντλήσεως στα 3x4 μ.³³. Ο τελευταίος ήταν προσιτός με κλίμακα από δεκατέσσερις ξεστές βαθμίδες, οι έντε-

κα από τις οποίες βρέθηκαν σε άριστη κατάσταση³⁴. Την ιερότητα του χώρου μαρτυρούν στοιχεία όπως: τμήμα από διπλά κέρατα καθοσίσεως, βαθμιδωτή πυραμидική βάση διπλού πέλεκου καθώς και διάφορες προσφορές, μεταξύ των οποίων ελιές και ελαφρόπετρα³⁵, οι οποίες είχαν προφανώς τοποθετηθεί σε κάποια από τα άνω κωνικά κύπελλα που εντοπίστηκαν στο χώρο³⁶. Ο Ν. Πλάτων παραλληλίζει την Τυκτή Κρήνη του ανακτόρου της Ζάκρου με το Δωμάτιο της Πηγής στην Κνωσό, που εξετάζεται αμέσως παρακάτω³⁷.

Το Δωμάτιο της Πηγής στην Κνωσό βρίσκεται ακριβώς δυτικά του λεγόμενου Ξενώνα ή Καραβάν Σεράι³⁸, απ' όπου προέρχεται η γνωστή τοιχογραφία με τις πέρδικες και τους τσαλαπετεινούς. Μάλιστα, θεωρείται ότι μαζί αποτελούσαν ένα ενιαίο οικοδομικό συγκρότημα, συνθέτοντας ένα «χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσοχής που αποδιδόταν στις πηγές νερού κατά την ΥΜ ΙΑ έξω από την περιοχή του κυρίως οικισμού και του ανακτόρου»³⁹.

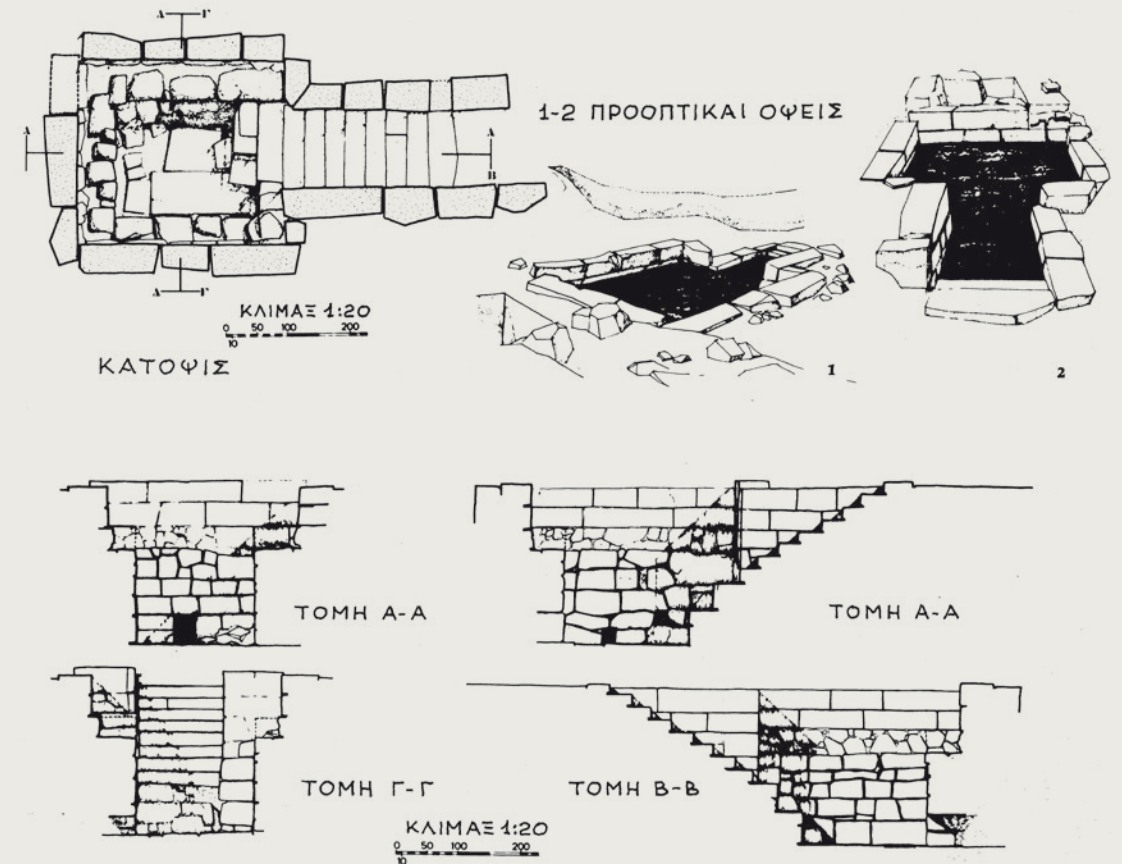
Αναλυτικότερα, το Δωμάτιο της Πηγής, που στη βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται ως «ανεξάρτητο ιερό» (*independent sanctuary*)⁴⁰, συνίστα-

10

09

11

12
Κάτοψη του Πηγαδιού 576 (με μπλε χρώμα) στο Παλαίκαстро (Sackett / MacGillivray / Driessen 2007, εικ. 1.3).

13
Το κτιστό φρέαρ της Ανατολικής Πτέρυγας στο ανάκτορο της Ζάκρου (Πλάτων 1974, σ. 106).

ται σε έναν ορθογώνιο χώρο, έκτασης 1,90x1,70 μ., το δάπεδο και οι τοίχοι του οποίου καλύπτονταν με γυψολιθικές πλάκες⁴¹. Περιέκλειε κεντρική ορθογώνια δεξαμενίσκη διαστάσεων 1,15x0,75 μ. που περιβαλλόταν από στενό διάδρομο και στις τέσσερις πλευρές της. Η στάθμη του αναβλύζοντος από τα έγκατα της γης ύδατος στη δεξαμενίσκη βρισκόταν 0,45 μ. ψηλότερα από το βοτσαλωτό της δάπεδο⁴². Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου διέθετε στενή κόγχη διαστάσεων 0,25x0,27x0,42 μ. ενώ στις δυο πλευρές της υπήρχαν δύο μικρά πόδια, διαστάσεων 0,70x0,30x0,60 μ.⁴³, που, σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα, ίσως προορίζονταν αντίστοιχα για τα είδωλα της θεότητας και την απόθεση των συμβόλων και των τελετουργικών σκευών⁴⁴. Γενικά, η διάταξη του χώρου θεωρείται ότι προσομοιάζει σε πρόσοψη Τριμερούς Ιερού⁴⁵.

Κατά τους ΥΜ Ι χρόνους, το Δωμάτιο της Πηγής ίσως αποτελούσε απλώς κρήνη (*fountain house*)⁴⁶ σε φυσική πηγή νερού⁴⁷ καθώς,

λόγω της σύγχυσης των ανασκαφικών δεδομένων, που παραμένουν αδημοσίευστα, δεν είναι σαφές εάν στη διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου πραγματοποιούνταν τελετουργικά δρώμενα. Είναι, όμως, χαρακτηριστικό ότι διάφορα αγγεία προσφορών βρέθηκαν στην επίχωση που κάλυπτε το εσωτερικό του χώρου, όπως εξάλλου και στην είσοδο αλλά και έξω από αυτήν, μαζί με πύραυλα, λύχνους⁴⁸ από στεατίτη και φωλεόσχημο αγγείο από φλεβωτό ασβεστόλιθο⁴⁹. Μάλιστα, ο Ν. Πλάτων κάνει λόγο για πολυάριθμα λοπάδια, κωνικά κύπελλα, απανθρακωμένες ελιές και πύραυλα που προορίζονταν για την απόδοση προσφορών προς τη θεότητα κατά το τέλος της «δευτέρας νεοανακτορικής φάσεως»⁵⁰, υποστηρίζοντας ότι ο χώρος «εχρησιμοποιείτο ως ιερόν και το περιεχόμενό του δεικνύει ότι ως ιερόν εχρησιμοποιήθη και μέχρι των εσχάτων μινωικών χρόνων»⁵¹. Πράγματι, στην Υπομινωική περίοδο ανάγονται σύνολο από μικρά πύλινα ειδώλια, ανάμεσα στα οποία

ένα σφίγγας, καθώς και το γνωστό ομοίωμα οικίσκου με ειδώλιο «θεάς με υψωμένα χέρια» στο εσωτερικό του⁵², που συνδέονται με τη λατρευτική χρήση του χώρου.

Ενδιαφέρονσα είναι και η περίπτωση της κυκλικής δεξαμενής που περιέκλειε πηγή και ανήκει στο Ανακτορικό Κτήριο των Αρχανών. Βρίσκεται βόρεια του Χώρου 18 του συγκεκριμένου οικοδομήματος, κάτω από σύγχρονο κτίσμα, ενώ ο αγωγός της εντοπίζεται δυτικά, στη σημερινή οδό Ιερολοχιτών⁵³. Ανασκάφηκε αρχικά από τον Evans και αρκετές δεκαετίες αργότερα από τους Γιάννη και Έφη Σακελλαράκη⁵⁴. Η δεξαμενή έχει διάμετρο 5,45 μ. και είναι κατασκευασμένη από μεγάλους πωρόλιθους, μήκους 2 και πλάτους 0,60 μ.⁵⁵. Ο πυθμένας της ήταν επιστρωμένος με βότσαλα ενώ στο βόρειο τμήμα της πέντε βαθμίδες οδηγούσαν στο επίπεδο του νερού⁵⁶. Σχεδόν ακριβές παράλληλό της θεωρείται η κυκλική δεξαμενή στο ανάκτορο της Ζάκρου⁵⁷, με μόνη διαφορά ότι η τελευταία είναι μικρότερη σε μέγεθος⁵⁸. Η δεξαμενή καταστράφηκε στην ΥΜ ΙΑ, αλλά επισκευάστηκε και χρησιμοποιήθηκε μέχρι και την ΥΜ ΙΒ⁵⁹. Στην εποχή των νέων ανακτόρων φαίνεται πως στα δυτικά διέθετε βεράντα, καθώς στο συγκεκριμένο σημείο αποκαλύφθηκαν πολλά τμήματα από ερυθρά κονιάματα και γλάστρες, που ίσως κοσμούσαν κάποιον εξώστη του Ανακτορικού Κτηρίου⁶⁰. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, τα ευρήματα αυτά θα μπορούσαν να σχετίζονται ακόμη και με τον εξωραϊσμό του περιβάλλοντος χώρου του υδραγωγείου ή ίσως ακόμη και με κάποια λατρευτική του χρήση, αφού από τον ίδιο χώρο προήλθαν πύλινα ζώδια και κωδωνόσχημα ειδώλια των παλαιοανακτορικών χρόνων⁶¹.

Κάπως πιο ιδιαίτερη είναι η περίπτωση της κυκλικής «δεξαμενής» στο νότιο τμήμα της «κεντρικής αυλής» της ΥΜ Ι αγρέπαυλης στον Πύργο Μύρτου, με διάμετρο 3,42 μ., βάθος μέγιστο, αλλά όχι τελικό, 2,48 μ. και χωρητικότητα 22 τόνων. Η «δεξαμενή» μάλιστα θεωρείται παλαιότερη της αγρέπαυλης καθώς η κατασκευή της τοποθετείται στη ΜΜ ΙΙ–ΙΙΙ περίοδο⁶². Όταν κατά την ΥΜ Ι Α–Β περίοδο έπαψε να χρησιμοποιείται, επιχώθηκε με ποταμίσιμα βότσαλα, γεγονός που, κατά τον ανασκαφέα, υποδηλώνει κάποια συμβολική ή και τελετουργική πράξη⁶³.

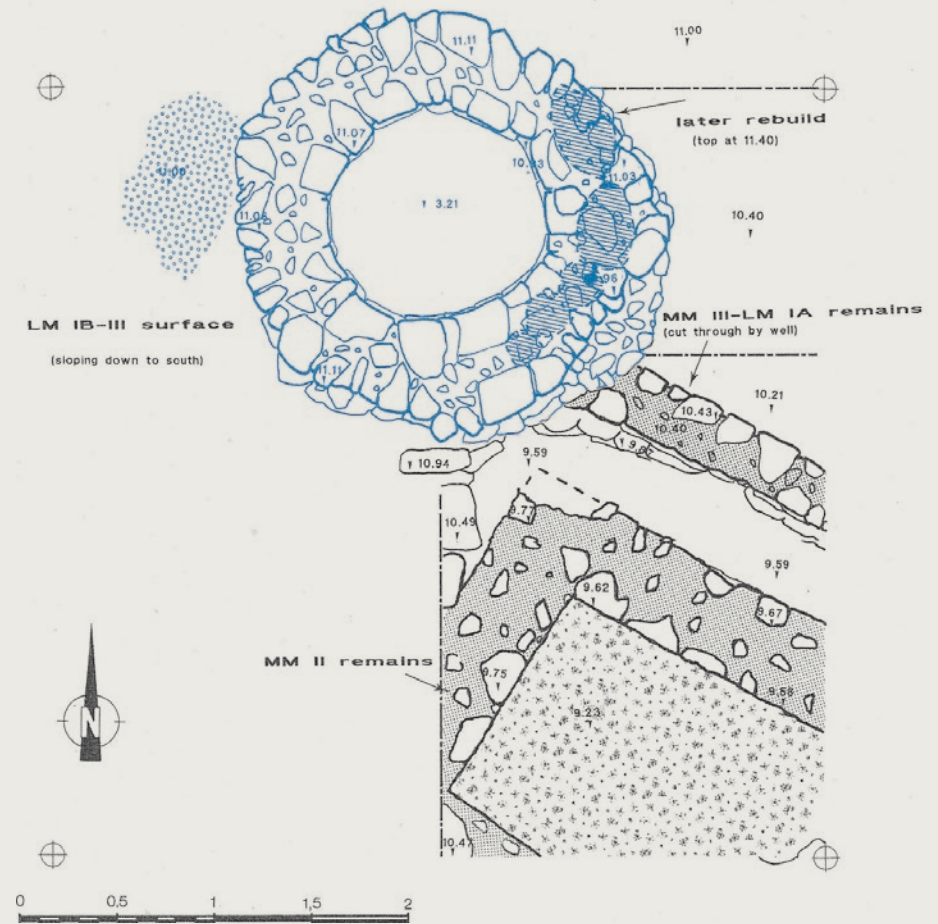
Τελευταία εξετάζονται τα Πηγάδια 576 και 605 στα βόρεια και δυτικά του εκτεταμένου τομέα της μινωικής πόλης στο Παλαίκαστρο, που αποκαλείται συμβατικά Περιοχή 6 (Area 6). Τα πηγάδια αυτά χρησιμοποιήθηκαν για την άντληση νερού σε όλη τη διάρκεια της ΥΜ ΙΒ περιόδου,

«έπειτα από την οποία στέρεψαν και χρησιμοποιήθηκαν ως αποθέτες»⁶⁴. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν άωτα κωνικά κύπελλα, κάλαθοι, ρηχές φιάλες και καμένα οστά ζώων που ερμηνεύονται ως κατάλοιπα συμποτικών επεισοδίων μεγάλης κλίμακας⁶⁵. Μάλιστα, οι ανασκαφείς συνδέουν τις γιορτές αυτές με το παρακείμενο Ιερό των Χορευτριών (*Dancers' Shrine*), απ' όπου προέρχεται το γνωστό σύμπλεγμα χορού γυναικών με συνοδεία λύρας⁶⁶. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι στο εσωτερικό του Πηγαδιού 576 βρέθηκε σημαντικός αριθμός από σκελετούς σκύλων που είχαν αποτεθεί εξίσου προσεκτικά με τα άωτα κωνικά κύπελλα και τις ρηχές φιάλες⁶⁷. Μολονότι δεν είναι σαφές εάν η παρουσία του σκελετικού υλικού σκύλων στο πηγάδι του Παλαίκαστρου οφείλεται σε τελετουργικά δρώμενα, είναι χαρακτηριστικό ότι παρόμοια ευρήματα καταγράφονται σε πηγάδια, τάφους, αποθέτες θεμελίωσης και βόθρους των ιστορικών χρόνων⁶⁸ και, συνήθως, συνδέονται με τελετές καθαρμού⁶⁹.

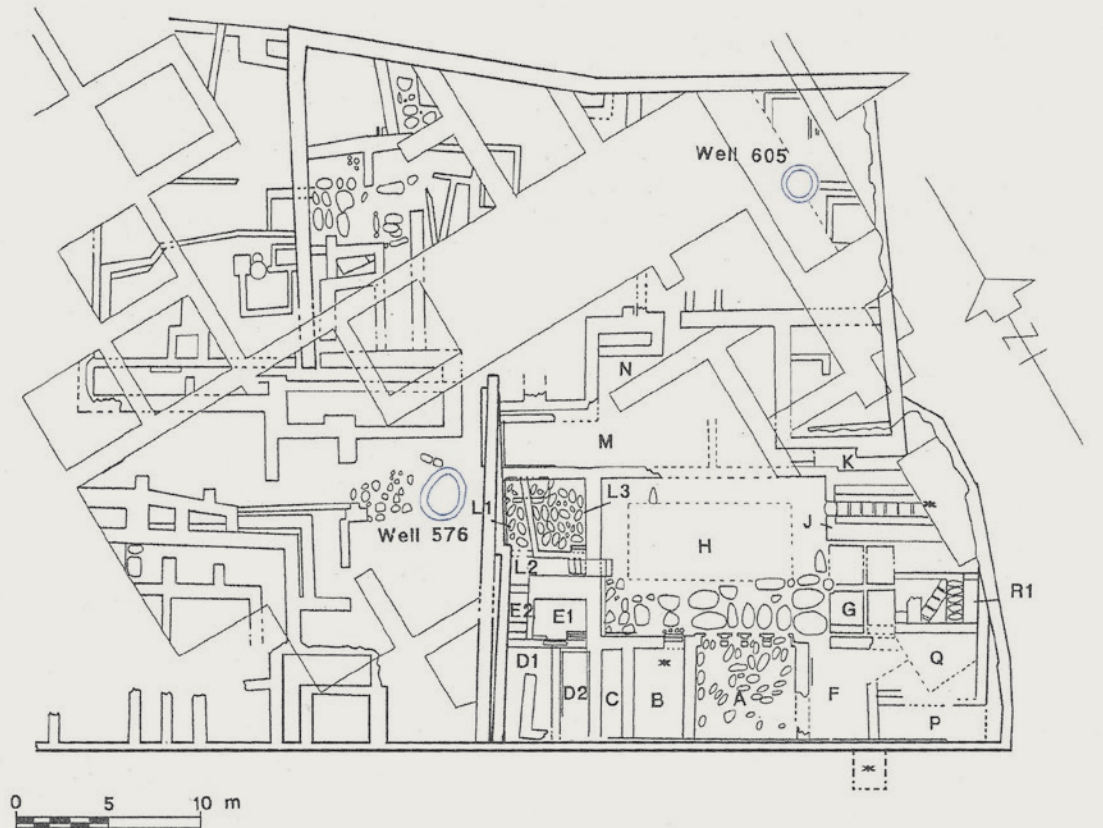
Αν και λιγοστά, τα παραδείγματα που παρουσιάζονται εδώ υποδηλώνουν τη χρήση του υγρού στοιχείου σε τελετουργίες σχετικές με τις «χθόνιες» δυνάμεις που κατοικούν στα βάθη της γης. Μέσα από τη συστηματική μελέτη των αποθέσεων σε κατασκευές για την εκμετάλλευση του πηγαιού νερού θα μπορούσαν να διερευνηθούν συγκεκριμένες πτυχές της λεγόμενης εναποθετικής συμπεριφοράς του ανθρώπου⁷⁰, με βασικότερη ίσως την ιδέα ότι οι φυσικοί και τεχνητοί υποδοχείς του νερού, όπως εξάλλου και κάθε απόκρημνο και σκοτεινό χερσαίο περιβάλλον, χρησιμοποιούνταν για την απόθεση έμφυχων και άψυχων προσφορών στο πλαίσιο της λεγόμενης μινωικής λατρείας κοντά στη γη⁷¹.

* Το παρόν άρθρο αποτελεί σύντομη σχετικού κεφαλαίου της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο *Αποθέτες κεραμικής: εννοιολογικός προσδιορισμός, τρόποι σχηματισμού, τυπολογία και σημασία για τη λειτουργία της ζωής των κοινοτήτων κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. στην Κρήτη*, Αθήνα 2014.

Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή μου Λ. Πλάτωνα για τις χρήσιμες υποδείξεις και την πολύτιμη βοήθειά του σε όλα τα στάδια της έρευνας καθώς και την αγαπημένη μου δασκάλα Αθανασία Κάντα για τις εύστοχες παρατηρήσεις και συμβουλές της. Επίσης, τη Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη και τον J. Rutter για την ευγενική παραχώρηση του δικαιώματος επαναδημοσίευσης των εικόνων 2–3 και 4 αντίστοιχα, καθώς και την Ε. Γεροντάκου για τη βοήθειά της στη Γαλλική Σχολή Αθηνών.

14

15

14
Κάτοψη του Πηγαιδιού 605 (με μπλε χρώμα) στο Παλαίκαστρο (Sackett / MacGillivray / Driessen 2007, εικ. 1.5).

15
Παλαίκαστρο: Κάτοψη της Περιοχής 6, όπου βρίσκονται τα Πηγάδια 576 και 605, με μπλε χρώμα (Sackett / MacGillivray / Driessen 2007, εικ. 1.2).

16 Κύπελλο με ελιές από το κτιστό φρέαρ της Ανατολικής Πτέρυγας στο ανάκτορο της Ζάκρου (Πλάτων 1974, εικ. 107).

Σημειώσεις

1 Lainig 1858, Burnett 1925, Piggott 1968, Whelan / Taylor 1989, Fontijn 2002, Clarke 2017.

2 Mackenzie 1923, Kivikoski 1967.

3 Varner 2009, Croutier 1992, Green 1997.

4 Κόκκου–Βυρίδη 1999, 24 και σημ. 8, 33 και σημ. 50–51.

5 Varner 2009, σ. 12.

6 Eliade 1959, σ. 130–131, MacAn Tsaoir 1999, Varner 2009, σ. 12.

7 Van Leuven 1981, σ. 13.

8 Rutkowski 1986, σ. 124.

9 Gesell 1985, σ. 278, Rutkowski 1986, σ. 125.

10 Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη 1993, Sackett / MacGillivray / Driessen 2007, σ. 226, Platon 2013, σ. 156. Βλ. επίσης Kanta 2011. Αξιοσημείωτη για τη μελέτη των ιεροπραξιών σε σχέση με το νερό είναι η περίπτωση της πηγής στο ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου. Η πηγή θεωρείται ότι αποτέλεσε πρωταρχικό παράγοντα για τη συνεχή λατρευτική χρήση του χώρου από το 2000 π.Χ. ως τον 7ο αι. μ.Χ. (www.archetai.gr, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία).

11 Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη 1993, σ. 450–452, σχ. 5, πίν. 141 α και γ, Dimopoulou–Rethemiotaki 2004, σ. 374.

12 Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη 1993, σ. 450–452, Dimopoulou–Rethemiotaki 2004, σ. 374.

13 Nobis 1993, σ. 110.

14 Evans 1928, σ. 302, εικ. 175, Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη 1993, σ. 450–452, Nobis 1993, σ. 110, Dimopoulou–Rethemiotaki 2004, σ. 374.

15 Gesell 1985, σ. 140, 278, Rutkowski 1986, σ. 125.

16 Πλάτων 1974, σ. 183.

17 *Στο ίδιο*.

18 *Στο ίδιο*.

19 *Στο ίδιο*.

20 *Στο ίδιο*, σ. 185.

21 *Στο ίδιο*, σ. 183-185.

22 Πλάτων 2006, σ. 107.

23 Πλάτων 2011, σ. 283 και σημ. 19.

24 *Στο ίδιο*, σ. 284.

25 *Στο ίδιο*, σ. 284 και ειδικότερα σημ. 20.

26 Πλάτων 1947, σ. 634.

27 Πλάτων 2011, σ. 284.

28 *Στο ίδιο*.

29 *Στο ίδιο*.

30 Πλάτων 1974, σ. 179.

31 *Στο ίδιο*.

32 *Στο ίδιο*.

33 *Στο ίδιο*.

34 *Στο ίδιο*.

35 *Στο ίδιο*, σ. 182.

36 Gesell 1985, σ. 140.

37 Πλάτων 1974, σ. 181–182.

38 Evans 1928, σ. 123.

39 Driessen / Macdonald 1997, σ. 162.

40 Gesell 1985, σ. 100.

41 Πλάτων 1974, σ. 181.

42 Gesell 1985, σ. 100.

43 Evans 1928, σ. 127, Gesell 1985, σ. 100.

44 Πλάτων 1974, σ. 181.

45 Gesell 1985, σ. 100, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, Rutkowski 1986,

σ. 125–126, εικ. 179.

46 Gesell 1985, σ. 100.

47 *Στο ίδιο*.

48 Evans 1928, σ. 123, εικ. 59.

49 Gesell 1985, σ. 100.

50 Πλάτων 1974, σ. 182.

51 *Στο ίδιο*, σ. 181–182.

52 Evans 1928, σ. 128–139, Αλεξίου 1958, σ. 205–206, Gesell 1985, σ. 100–101.

53 Σακελλαράκης / Σακελλαράκη 1997, σ. 98.

54 *Στο ίδιο*, σ. 112, εικ. 86.

55 *Στο ίδιο*, σ. 112.

56 *Στο ίδιο*.

57 Πλάτων 1974, σ. 172–178.

58 Σακελλαράκης / Σακελλαράκη 1997, σ. 113.

59 *Στο ίδιο*.

60 *Στο ίδιο*, σ. 114.

61 *Στο ίδιο*.

62 Cadogan 2007, σ. 105.

63 *Στο ίδιο*, σ. 107.

64 Sackett / MacGillivray / Driessen 2007, σ. 2.

65 MacGillivray / Sackett 2007, σ. 226.

66 *Στο ίδιο*.

67 *Στο ίδιο*.

68 Zaganiaris 1975, Bodson 1980, De Grossi Mazzorin / Minniti 2002.

69 Shear 1939, Angel 1945, De Grossi Mazzorin / Minniti 2002, σ. 63. Για τις ταφές σκόλων, βλ. Πλάτων 1999.

70 Lindenlauf 2003, σ. 423, 427.

71 Ηλιόπουλος 1988–1989.

Βιβλιογραφία

Αλεξίου 1958: Αλεξίου Σ., «Η μινωική θεά μεθ’ υψωμένων χειρών», *Κρητικά Χρονικά* 1Β΄ (1958), σ. 179–299.

Angel 1945: Angel J.L., «Skeletal Material from Attica», *Hesperia* 14 (1945), σ. 311.

Bodson 1980: Bodson L., «Place et fonction du chien dans le monde antique», *Ethnozootechnie* 25 (1980), σ. 13–21.

Burnett 1925: Burnett W., «Holy wells in Scotland», *Transactions of the Scottish Ecclesiological Society* VIII/1 (1925), σ. 29–50.

Cadogan 2006: Cadogan G., «Water management in Minoan Crete, Greece: the two cisterns of one Middle Bronze Age settlement», στο A.N. Angelakis / D. Koutsoyiannis (επιμ.), *1st IWA International Symposium on Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations*, Iraklion, October 2006, σ. 447–456.

Cadogan 2007: Cadogan G., «Water management in Minoan Crete, Greece: the two cisterns of one Middle Bronze Age settlement», *Water science and technology: water supply* 7/1 (2007), σ. 103–111.

Clarke 1997: Clarke S., «Abandonment, rubbish, disposal and "special" deposits at Newstead», στο K. Meadows / C. Lemke / J. Heron (επιμ.), *TRAC 96: Proceedings of the Sixth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Hosted by the Research School of Archaeology and Archaeological Science, The University of Sheffield, March 30th and 31st* 1996, Oxbow, Oxford 1997, σ. 73–81.

Clarke 2017: Clarke S., «Wells and ritual deposition at the Newstead Roman military complex», στο N. Hodgson / P. Bidwell / J. Schachtmann (επιμ.), *Proceedings of the XXI International Congress of Roman Frontier Studies (Limes Congress) held at Newcastle upon Tyne in August* 2009, Archaeopress, 2017.

Croutier 1992: Croutier A.L., *Taking the waters*, Abbeville Press, New York 1992.

Day / Wilson 2002: Day P.M. / Wilson D.E., «Landscapes of Memory, Craft and Power in Prepalatial and Protopalatial Knossos», στο Y. Hamilakis (επιμ.), *Labyrinth Revisited: Rethinking 'Minoan' Archaeology* (Oxford 2002), σ. 143–166.

De Grossi Mazzorin / Minniti 2002: De Grossi Mazzorin J. / Minniti C., «Dog sacrifice in the ancient world: a ritual passage? », στο L.M. Snyder / E.A. Moore (επιμ.), *Dogs and people in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction*, 9th ICAZ Conference, Durham 2002, σ. 62–66.

Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη 1993: Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη Ν., «ΚΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου. Πόρος – Κατσαμπάς», *ΑΔ* 48 (1993), Β2 Χρονικά, σ. 452–454.

Dimopoulou–Rethemiotaki 2004: Dimopoulou–Rethemiotaki Ν., «Το ενίνειο της Κνωσού στον Πόρο – Κατσαμπά», στο G. Cadogan / E. Hatzaki / A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State* (BSA Studies, 12), London 2004, σ. 363–380.

Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη 2005: Δημοπούλου–Ρεθεμιωτάκη Ν., *Το*

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Ίδρυμα Ι.Σ. Λάτση, Αθήνα 2005.

Driessen / Farnoux / Langhor 2000: Driessen J. / Farnoux A. / Langhor C., «Favissae. Feasting pits in LM IIb», στο L.A. Hitchcock / R. Laffineur / J. Crowley (επιμ.), *DAIS. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25–29 March* 2008 (Aegeum, 29), 2000, σ. 196–204.

Driessen / Macdonald 1997: Driessen J. / Macdonald C.F., *The Troubled Island: Crete before and after the Santorini Eruption* (Aegaeum, 17), Liège 1997.

Eliade 1959: Eliade Μ., *The sacred and the profane. The nature of religion*, Harcourt Brace & Company, San Diego 1959.

Evans 1928: Evans A.J., *The palace of Minos at Knossos*, II, τόμ. Ι & 2, Macmillan, London 1928.

Ηλιόπουλος 1988–1989: Ηλιόπουλος Θ., «Σπήλαια, δεξαμενές και αποθέτες», *Κρητικά Χρονικά* ΚΗ΄–ΚΘ΄ (1988–1989), σ. 86–93.

Fontijn 2002: Fontijn D.R., *Sacrificial Landscapes: Cultural Biographies of Persons, Objects and Natural Places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300–600 BC*, University of Leiden, Faculty of Archaeology, Leiden 2002.

Gesell 1985: Gesell G., *Town, Palace and House Cult in Minoan Crete*, Göteborg 1985.

Graf 2004: Graf F., *Η Μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, επιμ. Α. Χανιώτης, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004.

Green 1997: Green Μ., *The gods of the Celts*, Allan Sutton Publishing Ltd, Gloucestershire 1997.

Kanta 2011: Kanta Α., «Tylistos towards the end of the Bronze Age, during the Dark Ages and beyond. A re-evaluation of a Minoan and Greek civil and religious centre from the archaeological evidence», στο Rizza G. (επιμ.), *Identità culturale, etnicità, processi di trasformazione a Creta fra Dark Age e Arcaismo* (Studie Materiali de Archaeologia Greca, 10), Consiglio Nazionale delle Ricerche I.B.A.M., Catania 2011, σ. 373–394.

Kivikoski 1967: Kivikoski Ε., *Ancient Peoples and Places*, Frederick A. Praeger, Finland/New York 1967.

Κόκκου–Βυρίδη 1999: Κόκκου–Βυρίδη Κ., *Ελευσίς*, Αθήνα 1999.

Lainig 1858: Lainig D., «Statement relative to the removal of St. Margaret's well», *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 1858, τόμ. iii, σ. 365–367.

Lindenlauf 2003: Lindenlauf Α., «The sea as a place of no return in ancient Greece», *World Archaeology* 35/3 (2003), σ. 416–433.

MacAn Tsaoir 1999: MacAn Tsaoir Ι., «Sacred Precincts. The Nemed», *Clannada na Gadelica*, 1999.

MacGillivray / Sackett 2007: MacGillivray J.A. / Sackett L.H., «Synthesis», στο L.H. Sackett / J.A. MacGillivray / J.M. Driessen (επιμ.), *Palaikastro: Two Late Minoan Wells* (BSA Supplementary, 43), London 2007, σ. 223–226.

Mackenzie 1923 (1996): Mackenzie D.A., *Pre-Columbian America: Myths and Legends*,

Senate, London 1923.

Mainoldi 1984: Mainoldi C., *L’image du loup et du chien dans la Grèce ancienne d’Homère à Platon*, Paris 1984.

Nobis 1993: Nobis G., «Zur antiken Wild- und Haustierfauna Kretas — nach Studien an Tierresten aus den archäologischen Grabungen Poros bei Iraklion und Eléftherna bei Arkadhi», *Tier und Museum* 3/4 (1993), σ. 109–120.

Pendlebury 1969: Pendlebury J.D.S., *Palace of Minos, Knossos*, London 1969.

Piggott 1968: Piggott S., *The Druids*, Thames and Hudson, London 1968.

Πλάτων 1947: Πλάτων Ν., «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά τα έτη 1941–1947», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947), σ. 631–640.

Πλάτων 1974: Πλάτων Ν., *Ζάκρος, Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, Αθήνα 1974.

Πλάτων 1999: Πλάτων Λ., «Εμπορικό Λιμάνι της Ρόδου, Μώλος των Μύλων», *ΑΔ* 54 (1999), Β2 Χρονικά, σ. 991–995.

Πλάτων 2006: Πλάτων Α.Ν., «Εργασίες μελέτης και συντήρησης ευρημάτων ανασκαφής Ζάκρου», στο Β. Πετράκος (επιμ.), *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήναι 2006, σ. 105–109, πίν. 65–66.

Πλάτων 2011: Πλάτων Λ., «Το ανάκτορο και ο μινωικός οικισμός της Ζάκρου, λίγες μόνο ώρες πριν από τη μεγάλη καταστροφή», στο Ε. Καψωμένος / Μ. Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη / Μ. Ανδριανάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα 100ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α΄, 2011, σ. 271–291.

Platon 2013: Platon L., «The uses of caves in Minoan Crete: a diachronic analysis», στο F. Mavridis / J. Jensen, *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece and Adjacent Areas* (Monographs of the Danish Institute at Athens, BAR International Series, 2558), 2013, σ. 155–165.

Rutkowski 1986: Rutkowski Β., *Cult Places in the Aegean World*, Warsaw 1986.

Sackett / MacGillivray / Driessen 2007: Sackett L.H. / MacGillivray J.A. / Driessen J.M., *Palaikastro: Two Late Minoan Wells* (BSA Supplementary, 43), London 2007.

Σακελλαράκης / Σακελλαράκη 1997: Σακελλαράκης Γ. / Σακελλαράκη Ε., *Αρχάνες, Μια νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη*, Άμμος, Αθήνα 1997.

Shear 1939: Shear T.L., «The Athenian Agora: The campaign of 1938», *Hesperia* 8 (1939), σ. 238–239.

Van Leuven 1981: Van Leuven J.C., «Problems and Methods of Prehellenic Naology», στο R. Hägg / N. Marinatos (επιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm 1981, σ. 11–25.

Varner 2009: Varner G.R., *Sacred Wells*, Algora Publishing, 2009.

Whelan / Taylor 1989: Whelan Ε. / Taylor Ι., *Yorkshire Holy Wells and Sacred Springs*, Northern Lights, York 1989.

Zaganiaris 1975: Zaganiaris Μ.J., «Sacrifices de chiens dans l’Antiquité classique», *Platon* 27 (1975), σ. 322–329.